

O'ZBEK TILIGA NEMIS TILIDAN O'ZLASHGAN MA'NOSI KENGAYGAN SO'ZLAR

Nodira Ozatova

*Urganch davlat univarsiteti
Tarjima nazariyasi va amaliyoti
stajyor o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tiliga nemis tilidan bilvosita va bevosita kirib kelgan va endilikda asliyat tilida anglatadigan ma'nolaridan tashqari yangi ma'nolar ham kasb etuvchi o'zlashmalarning semantik tahlili xususida gap boradi. Til egalari tasavvurida ichki va tashqi o'xshashlik, funksiyalaridagi monandlik kabi qiyoslanish omillari ostida o'zlashmalar anglatuvchi tushunchalarning hajmi va soni oshganligi misollar asosida yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: o'zlashma, leksika, semantik, tushuncha, ma'no kengayishi.

Аннотация. В данной статье проводится семантический анализ заимствований, которые прямо и косвенно вошли в узбекский язык из немецкого языка и в настоящее время приобретают новые значения в дополнение к своим первоначальным значениям. В воображении носителей языка размер и количество ассимиляционных понятий увеличились под влиянием таких сравнительных факторов, как внутреннее и внешнее сходство, монадность по своим функциям, что объясняется на основе примеров.

Ключевые слова: приобретение, лексика, семантика, концепт, расширение значения.

Annotation. This article deals with the semantic analysis of borrowings that entered the Uzbek language directly and indirectly from the German language and now acquire new meanings in addition to their original meanings. In the imagination of the language owners, the size and number of the concepts of assimilation have increased under the comparative factors such as internal and external similarity, monadity in their functions, it is explained on the basis of examples.

Key words: acquisition, lexicon, semantics, concept, meaning expansion.

Tilimizda shunday o'zlashmalar mavjudki, ular rus va o'zbek tillarida o'z ma'nolarini kengaytirgan. Til egalari tasavvurida ichki va tashqi o'xshashlik, funksiyalaridagi monandlik kabi qiyoslanish omillari ostida o'zlashmalar anglatuvchi tushunchalarning hajmi va soni oshgan. Hatto, u bilan boshqa narsa va predmetlar nomlana boshlagan.

Misol tariqasida *Shnur* so'zining tarjimasiga nazar soladigan bo'lsak, bu so'z nemis tilida "eshilgan yoki to'qilgan nozik chilvir, arqon" ni bildiradi. O'zbek va rus tillarida esa uch ma'noga ega:

- 1) elektr simi;
- 2) dinamitning yonuvchi chilviri;

3) chizim, nozik chilvircha.

4) bog'ich, ip

Analogik misol sifatida *fartuq* o'zlashmasini olish mumkin. Bu so'z manba tilida arxaizmga aylangan. Keyingi yillarda chiqqan nemis tilining eng katta lug'atlari ham uni qayd etishmagan. Faqat G. Paulning lug'atida (1896) *fartuq* o'zlashmasining izohi va uning hozirgi davrdagi ekvivalenti *Schürze* so'zi bilan sinonim ekanligi tavsiflangan. Hozirgi nemis tilida *Schürze* so'zi *fartuq* anglatadigan (peshband) ma'nolarida qo'llaniladi. Bu o'zlashma bizga "kiyimni iflos qilmaslik uchun libos ustidan kiyiladigan yoki belga bog'lab olinadigan ish kiyimi, peshband" va "paxta" terish uchun maxsus tikilgan, bo'yinga osib, belga boglab olinadigan mato, etak" ma'nolarida kirib kelgan. Masalan: "Egningizda uy xizmatchisining *fartug'i* emas, ofitser mundiri bor" (Y. Dold-Mixaylik). "*Fartuq*" so'zining yana bir ma'nolaridan biri bu bozor rastalaridagi savdogarning pul solishga mo'lljallangan katta cho'ntakli belga bog'lanadigan mato. O'zbek tilida "*fartuq*" so'zi so'zlashuv nutqimizda "etak" ma'nosida ko'p ishlatiladi.

Nutqimizda ko'p uchraydigan yana bir o'zlashmalardan biri "*par*" (*das Paar*) so'zining ma'nolariga nazar soladigan bo'lsak, bu so'z nemis tilida "juftlik" yoki "biror narsaning jufti" ma'nolarida qo'llaniladi.

O'zbek va rus tillarida esa quyidagi ma'nolarni kasp etadi:

1) juft: *Kechqurun... par otli izvosh ko'chaning boshida to'xtab, undan tergovchi tushdi* (A. Qahhor, "Sarob").

2) Birga ishlatiladigan ikkita bir xil narsaning biri, bittasi: *pari yo'q etik*.

3) O'z xislatlari bilan bir-biriga mos, teng ikki kishining biri: *Qizim bor edi yakka, ismi Qamar, Oz erdi husn bobida unga par* (S. Abdulla, „Tohir va Zuhra“).¹

4) ta'lim sohasida: 80 (yoki 90) minutdan iborat dars mashg'uloti davomiyligi: *Bugun 2 par darsimiz bor*.

5) Bolalar oy'inlaridan biri "langi" yoki "lanka"da juftlab sanash turi, juft sanash uchun ishlatiladigan so'z;

6) mutanosib, monand: *bu ayol hardoim par (parniy) kiyinadi. Kiyim rangini tanlashda unga hech kim teng kelolmaydi*.

7) zargarlikda: bir turkumga kiruvchi yoki o'xshash narsalarni jamlab ko'rsatuvchi so'z: *bu zirak pari (uzuk, bilaguzuk va tumori) bilan sotiladi*.

Shuni ta'kidlash joizki, "*par*" so'zi nemis tilida inkor shaklda shaxsni inobatga olmaganda "*mos emas*" ma'nosini hosil qila olmaydi. Shu jihatdan "*par emas*" (*непарный*) so'zi o'zbek tilida qisman yangi ma'no hosil qila oladi desak, yangilishmagan bo'lamiz.

Analog misol sifatida "*signal*" so'zini taxlil qilamiz. "*Das Signal*" so'zi nemis tilida "optik yoki akustik belgi" ma'nosini anglatadi. Quyida keltirilgan misollar orqali esa bu o'zlashmaning o'zbek tilida ifoda etgan ma'nolarini ko'rishimiz va ular orqali o'zlashish jarayonida ro'y beradigan tafovvudlarni yaqqol kuzatishimiz mumkin:

¹ O. Jumaniyozov. "O'zbek tilidagi german tillari o'zlashmalari". Toshkent, 1987, 89-bet.

1) Biror ma'lumot, buyruq, xabar va h.k.ni yaqin yoki uzoq masofaga yetkazish, kishilarni o'ziga qaratish, ogohlantirish, tartibga chaqirish uchun qo'llaniladigan shartli belgi, ishora, tovush va h.k.: *Shofyorning "Yo'l ochinglar" ma'nosida berayotgan signali befoyda edi.*

2) (ko'chma) biror hodisaning oldini oluvchi, u haqda ogohlantiruvchi, ta'kidlovchi xabar yoki belgi, ishora: *Shundan buyon ikki oy o'tdi, hali ham matbuot signaliga javob yo'q ("Mushtum").*

3) Signal variant- kitobning nashr etilishidan oldin uning kamchiliklarini ko'zdan kechirish maqsadida muallifga taqdim etiladigan nusxasi: *Yozuvchi kecha o'z kitobining signal variantini ko'zdan kechirib, mavjud kamchiliklarni bartaraf etdi. Yaqin kunlarda ushbu kitob sotuv rastalarini egallaydi.*

4) Signal (xos, maxsus) so'z: *Ingliz tili grammatikasida har bir zamonning signal so'zlari mavjud.*

5) budilnik: *Ertalab telefonim nuqul signal chalgani chalgan.*

6) (kasallik) alomat: *Yo'tal shamollash signalidir.*

7) (sport) start: *Poygaga signal berildi.*

8) (anatomya) buyruq: *Dastavval signal miyaga boradi va tana harakatlana boshlaydi.*

Yuqoridagi misollar orqali signal so'zining xabar ma'nosida qo'llanilishi xususida to'xtalib o'tildi. Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, xabar (signal) yetkazilish tarziga ko'ra quyidagicha klassifikatsiya hosil qiladi:

a) yorug'lik signali: *optik lazerlar, mayoq va h.k.*

b) tovushli signal: *hushtak. diqqatni qaratishga yo'naltirilgan tovushlar;*

c) imo orqali signal: *bosh irg'itish, ko'z qisish va h.k.*

d) rasmlil signal: har xil shartli belgilar yoki suratlar;

e) o'zaro kelishilgan signal. Bunday signallar ma'lum guruhlar uchun mo'ljallangan bo'lib, o'zlari tomonidan yaratilgan va faqat shu guruh a'zolariga tushunarli bo'ladi.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, signal qay tarzda namoyon bo'lishi makon, muhit, sharoit va qatnashuvchilarga chambarchas bog'liqdir.

Analogik misol sifatida "Pult" so'zini tahlil qiladigan bo'lsak, bu so'z nemis tiliga oid manbaalarda "minbar" yoki "yozuv stoli" ma'nolari qayd etilgan. O'zbek tilida esa bu so'z quyidagi ma'nolarga ega:

1) notalar qo'yish uchun mo'ljallangan uzun oyoqli stolcha: *Professorimiz 80 daqiqa davomida pult yonida tik holatda ma'ruza o'qidilar, shunga qaramasdan yuzlarida charchoq alomatlari sezilmasdi.*

2) avtomatik boshqaradigan asbob va apparatlar o'rnatilgan joy: *Televizorning pult orqali masofadan turib boshqarilishi foydalanuvchilarga ko'plab qulayliklar yaratdi.*

3) Radioteleapparaturalarni boshqaruvchi asbob.

Masalan; Televizor pultini bosmoq.

Zamon, biz yashayotgan dunyo taraqqiy etarkan, bizni o'rab turgan atrofimizdagi jamiki narsa-buyumlar, xususan, atamalar ham o'zgarish kasb etishi

tabiiy holdir. Jumladan, “*pult*” so’zi ham innovatsiya natijasida o’z manosini boyitib bormoqda. Endilikda “*pult*” so’zi “*kalit*” ma’nosida ham qo’llanilmoqda. Yaqqol misol tariqasida mashina pultini olishimiz mumkin. Hammamizga ma’lumki, mashina pulti kalit vazifasini o’taydi, demak, bu o’zlashmaning ma’nosi milliy tilimizda yana bittaga ko’payadi.

Olmon tilidan *der Teller* so’zi o’zbek tiliga *tarelka* shaklida o’zlashgan bo’lib, bu so’z asliyat tilida “ dumaloq shakldagi soy yoki tubi keng, ovqat solishga mo’ljallangan oshxona buyumi, idish-tovoq turi” ni anglatadi. Tilimizda esa ushbu o’zlashmaning bir necha ma’no ostida qo’llanilishiga guvoh bo’lishimiz mumkin:

a) Cheti biroz ko’tarilgan, tubi keng, yassi oshxona idishi, likopcha; *Chinni tarelka xolvaytar; Oshqovoqdan pishirilgan qozon somsani tarelkaga tuzab... ularning oldiga olib borib qo’yib, o’zi uyga kirib ketdi (S. Zunnunova, Olov).*

b) (musiqqa) bir-biriga uriluvchi ikkita metal barkash shaklidagi uzma cholg’u asbobi; *Boburning ha deganda o’sha qurmagur tarelkasini chalib shovqin solaverishi boshimni g’uvlatib yubordi.*

c) Afsona tarzidagi, tarelkaga o’xshash, osmonda uchib yuruvchi noma’lum jism; *Uchar tarelkalar;*

Yulduz desa, yulduz emas,

Yo yo’ldoshmi bir daydi.

Har holda, u shov-shuv slogan

Tarelkaga o’xshaydi (A. Oripov, yillar armoni).

d) shakli likopchaga o’xshash bo’lgan, parabolaning optic xususiyatlariga asoslangan televizor signalini olib boradigan antenna turi; *Dadam sotib olib kelgan tarelkasini o’rnatgandan buyon televizorimiz son-sanoqsiz chet el kanallarini ko’rsatayapdi.*

Navbatdagi misolimiz nemis tilidagi *die Tabelle* so’zi bo’lib, u *jadval* ma’nosini anglatadi. O’zbek tiliga esa bu so’z *tabel* shaklida o’zlashgan va quyidagi ma’nolarda qo’llaniladi:

a) (esk) Biror narsani hisobga olish varaqasi, jadval: *Sinfdagi barcha stol-stullar va qolgan jihozlar soni tabelda aniq yozib qo’yilgan.*

b) Ishchi va xizmatchilarning ishga kelish va ketish vaqti qayd qilinadigan maxsus daftar yoki taxta:

Tabellarda yozilsa “Ro’zibish kampir”,

Tabelchiga xo’mrayib asta qaraydi (G’. G’ulom)

c) Maktab o’quvchilarining darsdan ulgurishlari (baholari) qayd qilib boriladigan varaq: *Akamning tabelidagi “hulq” deb yozilgan grafada hamma vaqt “5” bahosi bo’lard (S. Anorboyev, Oqsoy).*

d) Maktabda o’qituvchilarning o’tgan dars miqdoriga monand holda ishlab chiqiladigan oylik miqdori haqidagi hisobot: *Maktabimiz o’quv ishlari bo’yicha direktor o’rinbosari I. Turdiyev bu oydagi tabelni vaqtida tayyorlamaganligi sababli maoshlar kechiktirildi.*

O'zbek tilidagi *kvartal* so'zi nemis tilidagi *das Quartal* so'zidan olingan bo'lib, bu so'z manbaa tilida faqatgina “*yilning to'rtidan bir qismi*” ma'nosida ishlatiladi: *Das vierte Quartal beginnt mit dem ersten Oktober (Yilning to'rtinchi choragi birinchi oktabrdan boshlanadi).*

O'zbek tilida esa bu so'z ma'nosini ancha boyitgan:

a) Yilning to'rtidan bir qismi, choragi (uch oy): *Yilning uchinchi kvartali; To'rtinchi kvartal hisoboti; Ikkinchi kvartal rejasi; Buni biz xalq xo'jalik planida belgilangan ishlarning dastlabki kvartaldanoq oshirib bajarilayotganligida ko'rib turibmiz (N. Safarov, Jasoratning davomi).*

b) Shaharning bir necha (odatda to'rtta) kesishib o'tgan ko'chalar bilan chegaralangan qismi, mavze: *Shahardagi eski mahllalar o'rnida ko'rkam kvartallar barpo etilayapti (S. Soliyev, Faxr). Yo'q, aqalli har bir kvartalda bittadan mahalla markazi bo'ishi kerak (O'. Hoshimov, Qalbingga quloq sol).*

c) O'rmon, tokzor va shu kabilarning yo'lkalari yoki tabiiy to'siqlar (*masalan daryolar*) bilan ajratilgan har bir bo'lagi (odatda, chorburchak bo'ladi): *Tokzorning har bir kvartalidan mo'l hosil olindi.*

Nemischa *das Prozent* so'zi “*biror son yoki miqdorning yuzdan bir hissasi, ulushi*” ma'nosini bildiradi va “%” belgisi bilan ifodalanadi: *Bei sofortiger Zahlung werden drei Prozent Rabatt gewährt (darhol to'lov qilinsa, 3 foizlik chegirma saqlab qolinadi); zehn Prozent der Abgeordneten haben zugestimmt (deputatlarning 10 foizi rozilik bildirdi).*

O'zbek tilida esa *prosent* so'zi bir necha ma'nolarda qo'llaniladi:

a) Biror son yoki miqdorning yuzdan bir hissasi, ulushi; % belgisi bilan ifodalanadi: *Planning bir prosentini. O'ninchi oktabrda yillik paxta shartnomamizning sakson prosentini berib bitiramiz (A. Qodiriy, Obit ketmon). Ko'pi bilan bir oy ichida bironta ham yakka xo'jalik qolmasligi, hamma yuz prosent kolxoz bo'lishi kerak (dedi Shodiyev) (A. Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari).*

b) Qarzga olingan puldan foydalanganlik uchun qarzdor tomonidan pul egasiga to'lab beriladigan haq, foyda: [Fazliddin:] ... kecha Abdulla akam yigitchani tutib, ota qarzini uz, deb mahkamroq ushlabdi. Keyin hisoblab qarasha, yigitchaning gardaniga present bilan rosa sakkiz yuz so'm pul tushibdi (Oybek, Tanlangan asarlar).

Das Formular so'zi nemis tilida “anketa” ma'nosini bildiradi: *ein Formular ausfüllen* (anketani to'ldirmoq), *ein Formular unterschreiben* (anketaga imzo chekmoq).

O'zbek tilidagi *formular* so'zi aynan yuqorida ta'kidlangan so'zning o'zlashmasi hisoblanadi va quyidagi ma'nolarga ega:

a) Biror inshoot, mexanizm va shu kabilarning holati va uni ishlatish bo'yicha ma'lumotlar batartib yozib boriladigan maxsus daftar yoki varaqa: *Mashina zavodidagi barcha mexanizmlar boshqarilishida ularning formularlari tayanch yordam bo'lin xizmat qiladi.*

b) Kutubxonalarda har bir kitob ichiga solib qo'yiladigan va shu kitob haqidagi asosiy ma'lumotlar yozilgan hisob varaqasi: *Kutubxonachi fondagi har bir kitobda formular shakllantirilishiga mas'ul bo'ldi.*

Analog misol tarzida *kitel* so'zini oladigan bo'lsak, bu so'z o'zbek tiliga nemis tilidagi *der Kittel*, ya'ni "ish kamzuli" so'zidan o'zlashgan bo'lib, asliyat tilidagi ma'nosidan farqli o'laroq quyidagicha ma'nolarga ega:

a) Xarbiylarning bir yoqlama tugmalanadigan tik yoqali rasmiy kiyimi: *Stul suyanchig'iga tashlab qo'yilgan kitel yelkasidagi pogon oydinda yaltiraydi (S. Axmad, o'ylar).*

Uning egnida kelishgan, yoqasi bo'g'iq kitel, boshida parrak va qanot belgisi taqilgan, gardishi tarang furajka (H. Nazir, So'nmas chaqmoqlar).

b) keying davrlarda ushbu o'zlashmaning qo'llanilish doirasi kengaygan, aktuallashtirish va hozirda *kamzul* yoki *kastyum* ma'nosida ham qo'llaniladi: *Talaba har doim bir xil kitelini kiygani kiygan.*

c) *kitel* atamasi *yomg'irpo'sh* ma'nosida ham ishlatiladi: *Yomg'ir sharros quygan pallada kitelimni olmaganimga afsus qildim.*

Nemis tilida „bayroq ko'taruvchi, bayroq ko'tarib turuchi odam“ ma'nosini bildiruvchi *der Flaggemann* so'zi o'zbek tiliga *flagman* shaklida o'zlashgan va ma'no jihatdan asliyat tiliga qaraganda ancha boyigan:

a) Flot yoki yirik harbiy kemalar qo'shilmasi qo'mondoni:

b) Qo'mondon joylashgan va uning bayrog'i ko'tariladigan kema:

c) ko'chma ma'noda: Ilg'or, yetakchi, bosh, asosiy, muhim: *Navoiy kon-metallurgiya kombinati O'zbekiston kimyo sanoatining flagmani (Gazetadan).*

Biz so'zlashuv nutqida tez-tez duch keluvchi papka so'zi ham tilimizga nemis tilidan o'zlashgan bo'lib, bu so'z o'zbek tilida nemis tilida anglatadigan ma'nosiga ko'ra kengroq tushunchalarni anglatadi. Nemischa die Pappe so'zi „muqova, o'ram sifatida foydalaniladigan qog'oz yoki shunga o'xshash material“ ma'nosini anglatadi, ona tilimizda papka so'zi quyidagi ma'nolarga ega: a)

qog'oz, xat, hujjat solib qo'yiladigan, karton, charm va shu kabilardan yasalgan jild yoki muqova: *Umid g'aladon ichidagi qora charm papkasini oldi. Uning boyadan beri nima bo'layotganiga hech aqli bovar qilmas edi (Mirmuhsin, Umid).*

b) Maktablarda o'quv qurollarini solish uchun mo'ljallangan, yelkaga osish uchun ikkita bandli bo'lgan sumka turi: *Maktabning ilk kunidayoq prezidentimiz tomonidan 1-sinfga qabul qilingan o'quvchilarga o'quv qurollarini o'zida jamlagan papkalarining tuhfa etilishi o'quvchilarda ilm olishga bo'lgan shijoatni oshirdi desak, mubolag'a bo'lmaydi (Gazetadan).*

Adabiyotlar ro'yxati

1. O. Jumaniyozov. "O'zbek tilidagi german tillari o'zlashmalari".
2. Toshkent, 1987-yil.
3. Qarang: Ozbek tili leksikologiyasi.
4. «Ozbek tili va adabiyoti», 1982, 6-son.